

Ilyés Zalán-György

Írott és íratlan levelekről

Utószó Walter Benjamin utolsó tizenhárom leveléhez¹

Absztrakt: Jelen utószó Walter Benjamin utolsó tizenhárom leveléhez kínál megközelítési lehetőségeket. Az első rész azt próbálja rekonstruálni, hogy miként gondolkodott Benjamin a levélolvasásról és levélközlésről, valamint a levelezés hatékonyságáról. A második rész Theodor W. Adorno híres esszéjét, a *Benjamin, a levélíró*t hívja segítségül ahhoz, hogy pár jellegzetes és az utolsó levelek szempontjából releváns vonását exponálja Benjamin levélírói attitűdjének. A harmadik és negyedik rész az utolsó két levél tüzetesebb elemzésére vállalkozik. Ebben az elemzésben többek között amellet érvelek, hogy a józanság hõlderlini ihletésû fogalma, valamint Benjamin messianizmusa egészen más fényben láttatják Benjamin utolsó levelét: a reményvesztettség és kilátástalanság helyett a remény és bátorság megnyilvánulásaként.

Kulcsszavak: Walter Benjamin, utolsó levelek, levelezés, messianizmus, józanság

¹ A tanulmány megírása során a szerző a Pécsi Tudományegyetem László János Doktorandusz Kutatói Ösztöndíjában részesült. Emellett köszönettel tartozik Weiss Jánosnak a német szöveghelyek fordításában nyújtott segítségért. Az idegen nyelvű szakirodalom idézett részeit a szerző saját fordításában közli, ezeket nem jelzi egyesével a szövegben.

1.

A *levél mint bizonyíték* című írásában Bacsó Béla szuggesztíven értelmezi azt a „finom metaforikát”, melyet Walter Benjamin egy 1931–32-ben írt beköszöntő szövegben, Friedrich Gundolf hasonlata alapján a következőképpen „ír körül”: a nagy művészek léte leginkább egy óriási hegyhez hasonlít, melynek „alig észrevehető” hegy lábát „a beszélgetésekben átadottak”, „széles középrétegét” a levelek, csúcsát pedig „a tényleges alkotói munka” képezik (Benjamin 1991: 942). A szóban forgó szöveg, mely az *Auf der Spur alter Briefe* címet viseli, vélhetően abból a célból íródott, hogy felhívja a *Frankfurter Zeitung* olvasóinak a figyelmét arra a megjelenés előtt álló sorozatra, melyet a szerző könyvként is megjelentetett, és amelyet mi, a mai olvasói, elsősorban ez utóbbi formában, a *Német emberek* című levélgyűjteményként ismerünk (vö. Bacsó 2017: 9, 10). Bacsó értelmezése szerint nem véletlen, hogy Benjamin „hóhatárról”, „az író mint hős kultuszának gleccseréről” írt e kontextusban:

[ezzel] lényegében arra utalt, hogy az alatt és előlött [mármint a hóhatár alatt és fölött] egészen másként kell haladni, ha nem akarjuk elvéteni a lépést, vagy inkább egyáltalán a keresett irány meg akarjuk tartani. Míg a gleccser a már bejárhatatlan, fagyott területet képezi, ami bármikor maga alá temetheti az óvatlan mászót. Csúszásával mindent eltörölhet. Vagyis a kultúra bizonyos korábban megismert részei megszilárdulnak és visszahúzódnak a hóhatár fölé, azaz a korábbi és hagyományos és ismert eszközökkel történő bejárása lehetetlenné válik (Bacsó 2017: 10).

A „hóhatárt megközelítő ember” tehát a csúcs felé halad, mely „a német klasszika terepe” (Bacsó 2017: 10). De a csúcs csak a „középréteg” felől közelíthető meg, így amikor Bacsó a megközelítés és bejárás technikáiról ír, végső soron „a levélközlés és olvasás [...] kultúráját” érinti:

Vagyis a hóhatár feletti rész elkülönül azoktól a részekről, ahol a közönséges bejárás még lehetséges, s amely eluralta a levélközlés és olvasás modern kultúráját, amelyben már nem bocsátkoznak olyan területre, ahol változtatni kell a járáson, s főként nem fenyeget azzal, hogy valaki nehezen uralható terepre téved, vagyis azon az úton járnak, ami már ösvényként kitaposott. Tartózkodnak a *tapasztalatok* néven nevezésétől (Bacsó 2017: 10–11).

A hóhatár kiterjesztése nem megoldás – tehetnénk hozzá Benjamin szövege alapján: „nem volt hiány kísérletekben, hogy a klasszika halálos fogalmát kiterjesszék bizonyos levélgyűjteményekre, hogy kanonikussá és ennél fogva [...] hatástalanná tegyék őket” (Benjamin 1991: 943). De a kiterjesztés alternatívái sem problémamentesek: ha a „nagy levelezések túlnyomó többsége” elérhetővé válna „az iskola-, a sajtó- és a deklamációs üzem” számára, e korpusz „az oktatás általános és telhetetlen torkába” hullna, ha viszont e levelek tanulmányozása a tudósok és szakemberek kiváltsága marad, éppoly kevésbé fejthetik ki hatásukat, mint azoknak az „aranyozott szegélyű kiadásoknak” a részeként, melyek

köntöse nélkül nem nyílnak meg előttük a nyugati kánon kapuja (Benjamin 1991: 943). Ha tehát a levélközlés és -olvasás megfelelő technikáját akarjuk megtalálni, úgy tűnik, előbb e levelek hatására kell fényt derítenünk, hiszen csak e hatást ismerve kezdhethetünk el arról gondolkodni, hogy milyen technika lenne képes azt érvényre juttatni.

Benjamin Georg Gottfried Gervinust idézve tisztázza, hogy a nagy írók (Gervinus esetén Goethe) levelezésének ismerete egy olyan „irodalomtörténeti pragmatizmust” tesz lehetővé, mely korábban egyszerre volt lehetetlen, elképzelhetetlen és felesleges, hisz az olvasó afelett érzett „öröme” és amiatt kialakult „függősége”, hogy az író „a függöny mögött láthatja”, „csakis annak a törekvésnek lehetett az eredménye, hogy a szerző az író az ember mögé rejtse, vagy fordítva. Ez a törekvés azonban az újabb kornak és íróinak a sajátja” (Gervinus, idézi Benjamin 1991: 943). Ez a függőség természetesen nem problémamentes, de, mint Bacsó írja,

Gervinus tisztában volt vele: [...] ezek a dokumentumok *a dolgokat sem végső alapjukban, sem pedig végső igaz alakjukban nem mutatják meg*. Miként Benjamin, úgy már Gervinus is látta [a] modern publikum növekvő igényét az ilyen szövegközlésekre, hogy olyan *titkoknak* legyen a részese – *pikáns részletek, intrikák stb.* –, ami el volt zárva eddig előle, vagyis elkezdődik a levél- és dokumentumközléssel való visszaélés (*Mißbrauch*) kora (Bacsó 2017: 11).

Miért volt fontos Benjaminsnak Gervinus „példaértékű kísérlete”? Ezt csak azután tudjuk meg, miután kiderül, hogy e könyvet elismerése ellenére sem hivatkozta fenntartás nélkül, hisz az öt évvel Goethe halála után jelent meg. Gervinus „tekintete történelmi távolság nélkül esett a levelek tömegére”, pedig a történelmi távolságnak kellene „előírnia vizsgálatunk törvényeit, mindenekelőtt a legfőbbet: az ember és a szerző, a privát és az objektív, a személy és a dolog megkülönböztetése a történelmi távolság fokozódásával együtt veszti el jogát” (Benjamin 1991: 944). Történelmi távolság nélkül tehát nem „szolgáltathatunk igazságot” a leveleknek, pedig igazságot szolgáltatni a levélnek annyi, mint „megvilágítani azt minden tárgyszerű vonatkozásában, minden utalásában és részletében”, azaz „az emberi közepébe hatolni” (Benjamin 1991: 944). Az emberi közepébe hatolni, „az emberi közepette állni” (Bacsó 2017: 11) – ezt jelenti megfelelően viszonyulni a levelekhez. De ha ez az attitűd „igazságot szolgáltat” a leveleknek, azaz érvényre juttatja a hatásukat, akkor a levelek hatása: megteremteni és megnyitni az emberi közegét, médiumát. És itt „az emberi” természetesen a már említett distinkciók megszűnésének a fényében értendő: *a Német emberek közlöje „ezt az emberit célozva éppen arra törekszik, hogy semmissé tegye a pusztá élet vulgáris talaját, amely az intelligibilis rész elvonásával visszamarad”* (Bacsó 2017: 11). Bacsó Béla lényegre törően összegzi, mi az az egyetlen „emberi és lényegi szempont”, melynek a levelek olvasásakor érvényre kell jutnia: amikor leveleket olvasunk, azt kell beazonosítanunk, *„ami az olvasás történeti idejében felmutatható, ami kiállja az idők nyomását, és az elsötétülés közepette is őrzi az emberit”*, hisz *„[a] szöveg, a levél megidézi a múltat, ami nincs, nem tér vissza, de képes igazságát ismét kifejezésre juttatni, mindenek ellenére, vagy az ellen, ami van”* (Bacsó 2017: 12).

Theodor W. Adorno ezekkel a sorokkal nyitja *Benjamin, a levélíró* című előszavát, melyet Benjamin válogatott leveleinek első kiadása elé írt: „Walter Benjamin személye kezdettől fogva annyira műveinek közege, boldogsága [pedig] annyira a szelleméé volt, hogy bármit is nevezzenek az élet közvetlenségének, az megtört. Anélkül, hogy aszketikus lett volna, vagy akár megjelenésében annak tűnt volna, szinte testetlen volt. Ő, aki olyan erős volt énjében, mint kevesen mások, mintha elidegenedett volna saját phüszisztétól” (Adorno 1978: 14). Ha nem tévedtünk azt illetően, hogy a levelek hatása az emberi közegének megteremtésében, megnyitásában áll, akkor ehhez most (legalábbis Benjamin konkrét esetében) hozzátehetjük, hogy „az emberi közepette állni” nem más, mint az író műveivel, műveinél lenni. A személy vagy az én az a közeg, az az aura, mely Benjamin műveit belengi, így a korábbiak fényében kérdés, hogy a közeg és annak tartalma milyen tekintetben különböz(het)nek egymástól (azt tudjuk, hogy a történelmi távolság követelménye érvényesül, hisz Adornóék válogatása 1978-ban jelent meg). Egy dolog biztos: itt az élet semmiféleképpen sem a maga közvetlenségében, testi vagy természeti voltában értendő. Benjamin személye nem több műveinek közegénél, de ez nem jelenti azt, hogy anyagi tekintetben különbözne ezektől a művektől: testetlen, szellemi, a természettől elidegenedett volta éppen arra az „elvonásra” utal, melyről korábban Bacsót idéztük, a különbség csak annyi, hogy ez esetben nem kell különösebben „a pusztaság élet vulgáris talajának” semmissé tételére törekedni, mert olybá tűnik, Benjamin élete nem volt több (vagy éppen kevesebb) önmagánál mint szellemi közegnél. Egy különbség azért mégis van, ráadásul erre maga Benjamin világít rá:

Ha jobb németiséggel írok, mint generációm legtöbb szerzője, akkor ezt javarészt annak köszönhetem, hogy húsz éven át betartottam egyetlen apró szabályt. Így hangzik: az „én” szócska minden esetben kerülendő, *kivéve a leveleket* (Benjamin 2020: 153; kiemelés tőlem).

A levelekre tehát Benjamin sem tekint „a művek” részeként (ebből pedig arra következtethetünk, hogy talán úgy gondolta, Gundolf metaforája saját esetére is érvényes). Sokkal inkább voltak ezek „egy beszélő hang alakjai, mely miközben beszél, ír” (Adorno 1978: 16). Ha az imént idézett szövegrésszel olvassuk össze Adorno megjegyzését, arra következtethetünk, hogy ez a hang Benjamin énjének vagy szubjektumának a hangja, de ez újabb problémát vet fel: „Egy olyan társadalmi össz állapotban, amely minden egyént [egy] funkcióra redukál, többé senkinek nincs joga arra, hogy úgy számoljon be magáról levélben, mintha még mindig a megragadhatatlan egyén lenne, ahogy azt a levél állítja: a levélben levő ének már van valami látszatjellege” (Adorno 1978: 16–17). Adorno a *Tapasztalat és szegénység* kiindulópontjául szolgáló diagnózist használja megállapításának alátámasztására: a tapasztalat „szétbomlásának” korában az emberek nem szívesen írnak levelet – állítja Adorno „szubjektív szempontból” –, ráadásul „a technika megfosztja a leveleket előfeltételüktől” – teszi hozzá immár objektíven –, így nagyon jó kérdés, hogy ebben a korban egyáltalán lehet-e még leveleket írni (Adorno 1978: 16–17). Két dolog biztos: 1) a levélforma már Benjamin életében is anakronizmus volt; 2) ennek ellenére Benjamin „nagy” és „szenvedélyes” levélíró volt.

Ha szenvedélyének forrásait kutatjuk, Adornóra támaszkodva azt mondhatjuk, hogy a levelekhez és a levélíráshoz „antikváriusi és gátlástalan tehetséggel” viszonyult; e múltfélben levő intézményt „helyreállításának utópiájával” próbálta „összeházasítani”. E tehetség viszont szorosan összefügg Benjamin sajátos „tapasztalásmódjával”, mely számára a történelmi formák („és a levél ezek egyike” – teszi hozzá Adorno) természetként jelentek meg, „amelyet meg kell fejteni és amelynek parancsai követendők” (Adorno 1978: 17). A levelek iránti szenvedélyének tehát kétségtelenül e természetté kövült történelmi forma megfejtésének vágya az egyik forrása. És ez a vágy nem hagyja érintetlenül levélírói attitűdjét sem: „Levélírói tartása az allegorikusoké felé hajlik: számára a levelek azokat a természet-történelmi képeket képezték, amelyek kiállják a mulandóságot” (Adorno 1978: 17). Allegorikusként tudta és látta, hogy az elmúlás miként alakítja rommá a történelmi formákat, sőt, ezeket még gyászolta is, de sosem felejtette el ifjúkora egyik legfontosabb felismerését, miszerint a tiszta lehetőségnek vagy erőnek egyedül a megmenthetetlen rom lehet a hordozója. A dolgok szeretőjeként „a pirkadó veszteséget” gyászoló tekintetét úgy pihentette „türelmesen és intenzíven a dolgokon, hogy annak ismét lehetővé kell válnia” (Adorno 1978: 17), hisz egyedül egy ilyen tekintet számára mutatják meg a dolgok igazi arcukat, és egyedül ilyen tekintettel képezhetőek olyan természet-történelmi képek, amelyek kiállják a mulandóságot. „A tagadás ereje, amely belőle árad, egy az alkotóerejével” (Adorno 1978: 17).

Ami azonban a levelek és a levelezés iránti szenvedélyének forrásait illeti, nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy „privát magatartása néha a rituáléhoz közelített”. Adorno szerint ebben a tekintetben mondhatjuk azt, hogy Stefan George és köre nagy hatást tett rá: „Georgétől tanulta a rituálé sémáit” (Adorno 1978: 15). Azon túl, hogy különösen érzékeny volt levelei külalakjára, leveleit összetéveszthetetlen „formaérzék és távolságtartás” jellemezte, melyek „egyfajta diplomácia szolgálatában” álltak. Adorno pedig nem túloz, amikor azt állítja, ahhoz képest, „hogy a néha művészien átgondolt mondatok valójában mennyire nem könnyítették meg az életét”, aránytalanul sok energiát fektetett levélírói attitűdjének fenntartásába (Adorno 1978: 20–21). De éppen Benjamintól tudjuk, hogy nem ezen méri a levelek hatékonyságát.

A rituálénál maradván, Adorno azt is megjegyzi, hogy e magatartás Benjamin ifjúkorában volt a leghangsúlyosabb és csak élete végén kezdett „lazulni”: „mintha a katasztrófától, a halálnál is rosszabbtól való félelem felébresztette volna benne a kifejezés mélyen eltemetett spontaneitását, melyet a mimészis által a halálig száműzött” (Adorno 1978: 15). Tulajdonképpen ezt ismétli meg szövege végén, amikor arról a *méltóságról* és *higgadságról* [*Gelassenheit*] ír, amellyel Benjamin az emigráció viszontagságait viselte, és amelyet legfeljebb csak a pusztá túlélésért folytatott küzdelem törhetett meg. Ennek a méltóságnak és higgadtágnak talán éppen az a „személytelen minőség” volt a forrása, mely az életéhez való viszonyulására is rányomta bélyegét: „gondolatainak eszközeként tekintett önmagára”, életére pedig semmiképpen sem gondolt önmagában való célként. Tudta, hogy sorsa nem valamiféle, csak rá vonatkozó balszerencse következtében alakult úgy, ahogy, hisz értette annak „objektív feltételeit”, ez a megértés pedig erőt adott ahhoz, hogy sorsa „fölé emelkedjen” (Adorno 1978: 21).

3.

Benjaminnek természetesen nem voltak kétségei afelől, hogy milyen veszélyekkel jár Franciaországban maradni: míg ismerősei és barátai (Adornóék, Scholem, Horkheimer, hogy csak egy párat említsek közülük) már rég elhagyták Európát, ő még mindig kései projektjén, a *Passzázson*on dolgozott.² Utolsó levelei arról tanúskodnak, hogy későn és kapkodva próbálta megszerezni amerikai vízumát, de a vízum megszerzése után már így ír:

Majdnem egy hónapja, hogy megszereztem az amerikai vízumomat. Láthatod, hogy ez idáig nem volt valami nagy hasznomra. Felesleges felsorolnom neked mind az eddig megírtakat, mind a frissen kovácsolt terveimet. Sokat gondolok rád, és teljes szívből remélem, hogy valami ideiglenes megoldás hamarosan megjelenik a láthatáron. Ami a végleges megoldásokat illeti, azokat úgy tűnik, hogy el kell gyászolnunk (Benjamin 2024: 227).

Az a sajátos dialektikus oszcilláció, melyet Adorno a levelezés kontextusában „a kifejezés spontaneitása” felől közelít meg, tulajdonképpen élete utolsó pillanatáig kitart: helyenként a kétségbeesés („*Egy konzulátusi levél, amely tanúsítja, hogy rövid időn belül megkapom a vízumomat, számomra felbecsülhetetlen fontosságú lenne*” – Benjamin 2024: 210), helyenként pedig az elengedés, rezignált higgadtság, ráhagyatkozás (az Adorno által említett *Gelassenheit*) kerekedik felül.³ Ezt a dialektikát tükrözi és járátja csúcsra az utolsó két „levél” is (bár jó kérdés, hogy ezeket egyáltalán levélnek nevezhetjük-e). Ugyan az 1940. szeptember 23-án kelt levélnek (ez válogatásunkban a tizenkettedik) csak a töredékét ismerjük, utolsó soraiból („Bocsássa meg, drága barátom, hogy e levelem ilyen rövid. Utolsó Marseille-ben töltött perceimet áldoztam neki...” – Benjamin 2024: 228) arra következtethetünk, hogy az nem több egy futtában lefirkantott, a menekülés hevében hátrahagyott nyomnál. Töredékes formája (mely – mint látjuk – nem szándékolt, de a keletkezési körülményekből adódóan nem redukálható pusztán a leírt szöveg utóéletére) tökéletesen kifejezi Benjamin helyzetét: a levél sorait megtörő hézagok, a szavak között tátongó szakadékok a levelet nem teszik olvashatatlanná, de helyet adnak annak a kétségbeesett kapkodásnak, zihálásnak, mely az üzenet közegeként vagy háttereként az üzenet fölé tornyosul, az üzenet elé nyomul. A levél ugyan olvasható, de formája (vagy formátlansága) miatt képtelenek vagyunk tartalmára figyelni: értelmét elnyomják a kétségbeesett kapkodás és a végkimerülés közeledtével egyre csak erősödő és sűrűsödő zihálás hangjai.

A két nappal később „íródott” utolsó „levél” ennek a szöveg ellentéte. Mielőtt a levélről beszélünk, tudnunk kell, hogy „e levelet [Henny] Gurland [a levél „címzettje”, pontosabban közvetítője] először megsemmisítette, majd később emlékezetből jegyezte le [...]. Mi tehát a levél ez utóbbi formáját ismerjük pontosan, melyet a szó szoros értelmében véve nem Benjamin írt”. Henny Gurland „Joseph nevű fiával együtt Benjamin útítársa volt a Pireneusokban [...]. 1940. szeptember 26-ának éjjelén [...] Portbou-ban feltételezhetően ő volt az, aki megtalálta az akkor már haldokló Benjaminget, aki átadott egy rövid levelet neki, s arra kérte, ezt az üzenetet feltétlenül továbbítsa Adornónak” (Benjamin 2024: 229).

² Adorno szavaival élve: „Ezeket [mármint a Franciaországban való maradás veszélyeit] a fő mű, a *Párizsi passzázson* miatt vállalta” (Adorno 1978: 21). E projekt Benjamin utolsó éveit, hónapjait, napjait és levelezését meghatározó jelentőségéről lásd Daradics (2024).

³ Kétségbeesés és elengedés viszonyáról lásd Daradics (2024: 205–207).

Mindannak ellenére, hogy Gurland „emlékezetből jegyezte le” Benjamin üzenetét, ez volt a válogatás egyetlen olyan levele, melynek eredeti szövegét is közölnünk kellett: „Az itt közölt fordítás nem igazán tudja tolmácsolni az eredetit, ezért a levelet franciául is közöljük” – írja Lukács Laura Klára fordítói lábjegyzetben. És hozzátehetjük, ennek nem a „Je vous prie de transmettre mes pensées à mon ami Adorno [Kérem, adja át Adorno barátomban az üzenetem]” kettős értelme az egyetlen oka.⁴ A „levél” mindössze négy mondatból áll, rendkívül tömör és meglepően jól formált (persze ez esetben sem valószínű, hogy például a második mondat zeneiségét adó belső rím [„Pyrénées” – „s’achever”] szándékolt megformálás eredménye lenne).

Keletkezésének körülményeit tekintve, jól formáltságának és éppen formájából, valamint tömörségéből fakadó fordíthatatlanságának talán az a „szent józanság” a forrása, amit az ifjú Benjamin mint Hölderlin „kései alkotásainak tendenciáját” azonosított be (Benjamin 2001: 52–53). Eme alkotások célja: „Halál és költő kettősségének átváltoztatása egy halott költői világ egységévé, mely »veszéllyel telített« (Benjamin 2001: 51). Hölderlin költeményeinek „közepe” a halál, mely tehát nem azonos a pusztulással: „ebben a középben van az ének eredete”. De nem feledkezhetünk meg az imént említett egységről: míg a költemények közepe a halál, addig az életé a költő, aki „az élet közepébe [van] vetve, [és így] nem marad más számára, mint a rezzenetlen ittlét, a teljes passzivitás, és ez a bátornak a lényege; magát egészen odaadni a vonatkozásnak”. Eme rezzenetlen ittlét, e teljes passzivitás állapotában „ragadja meg az ének az élőket”, melynek következtében „költő és ének nem különbözik a költemény kozmoszában” (Benjamin 2001: 52). „Az ének, a költő semmi egyéb, mint az élet határa, az indifferencia”; azé a „végtelen életé”, amelynek az égiek a jelei: a költő „benyomuló, beható cezúra”-ként teremti meg azt a distanciát, amit „minden alakkal és a világgal szemben kell hogy tartson, mint ezeknek egysége” (Benjamin 2001: 52). Ahhoz azonban, hogy tisztázzuk, miként kell e distanciára, e cezúrára, e határra tekintenünk (mely – és ez nagyon fontos! – nem valamiféle differenciát, hanem éppen indifferenciát jelent), nem feledkezhetünk meg arról, amit Benjamin az általa kommentált két Hölderlin-költemény (*A költő bátorsága és az Ügyefogyottság*) viszonyáról ír, melyeket „bizonyos rokonság” köt össze, így különböző változatokként is tekinthetünk rájuk:

E helyen válik láthatóvá a „megköltött” egysége, nyernek a legmesszemenőbben áttekintést a kötöttségek, és e helyen ismerhető fel a két szövegváltozat eltérése, az elsőnek elmélyülése a másodikban. – A „megköltött” egységéről az első változatban nem lehet beszélni [...]. Ebben az első változatban, a meghalás részletes, elkülönülő megformálásában, és címe szerint is, még fennáll a feszültség két világ között – a költő világa és annak a „valóságnak” a világa között, amelyben a halál fenyegető, és amely itt csupán istenségeként felruházva jelenik meg. A második változatban eltűnt a világok kettőssége, a meghalás motívumával együtt a bátorság tulajdonsága is odalett; a költemény menetében semmi más nincs adva, csak a költő ittléte (Benjamin 2001: 49).

Amikor tehát a kései *Ügyefogyottságról* beszélünk, tekintettel kell lennünk arra, hogy abban már eltűnt „a világok kettőssége”. Így tehát felmerül a kérdés: miféle distanciáról és

4 Lásd a fordító 67-es számú lábjegyzetét (vö. Benjamin 2024: 229).

indifferenciáról van szó Benjamin esztétikai kommentárjának végén? „A két költeményt »megköltött«-jük kapcsolja össze, mégpedig a világhoz való viszonyulásban. Ez a viszonyulás a bátorság, ami, minél mélyebben értették meg, annál kevésbé tulajdonság, hanem inkább az ember viszonya a világhoz, s a világé az emberhez” (Benjamin 2001: 50). Benjamin állításában, miszerint az *Ügyefogyottságban* „a meghalás motívumával együtt a bátorság tulajdonsága is odalett”, a hangsúly a „tulajdonság”-on van: „Az első versváltozat »megköltött«-je először csak mint tulajdonságot ismeri a bátorságot” (Benjamin 2001: 50). A későbbi változatban a bátorság mint tulajdonság (és ezzel együtt ember és halál szembenállása) valóban odalett, ember és világ viszonyává vált:

A korábbi verset Hölderlin az alak feloldásával fejezi be, míg az új változat végén a formalkötés tiszta alapja jelenik meg. Ez a változat már egy szellemi alapból jött létre. Ember és halál kettőssége korábban még csak valamiféle elfogadható életérzésben nyugodott. De ez a kettősség nem maradhatott fenn ott, ahol mélyebb kötöttségben zárult egységgé a „megköltött”, és egy bizonyos szellemi princípium – a bátorság – formálta meg önmagából az életet. A bátorság odaadás, mégpedig annak a veszélynek, amely a világot fenyegeti [...]. A bátorság annak az embernek az életérzése, aki odaadja magát a veszélynek, ezáltal halálában a veszélyt a világ veszélyévé tágitja, és ugyanakkor le is győzi (Benjamin 2001: 50).

A Benjamin által beazonosított distanciát és indifferenciát így nem érthetjük szembenállásként, de érintkezésként sem („az énekekkel identikus költő [...] minden vonatkozások érinthetetlen közepét jelenti” – Benjamin 2001: 52): a világok kettősségének eltűnése nem azonos a költőt a világtól elválasztó viszony, azaz távolság megszűnésével. E viszony természetét Hölderlin egy olyan gondolatával szemléltethetjük, melyre Benjamin nem hivatkozik ezeken az oldalakon: „az isten és az ember, azért, hogy a világ folyamatában ne szakadjon fel rés, és az *égiék emlékezete ne hunyjon ki, a hűtlenség mindent feledő formájában közlik magukat*” (Hölderlin 2020: 32). E paradox alakzat szerint éppen az egymástól való elfordulás, a kölcsönös felejtés garantálja a világ folytonosságát, az égiek emlékezetének fennmaradását, illetve azt a *közlést*, mely az isten és az ember viszonyát, paradox egységét lehetővé teszi – az „isteni hűtlenség” itt egy magasabb rendű hűség zálogává válik. Sőt, ha elfogadjuk Giorgio Agamben rövid, de annál lényegretörőbb meghatározását, miszerint Benjamin nyugvóponttra jutott dialektikája: két elem „közvetíttelen konstellációj[a] az egybe nem esésben” (vö. Agamben 2024: 90), és azt az imént idézett alakzat fényében értelmezzük, azt is mondhatjuk, hogy az ifjú Benjamin megelőlegezte kései írásainak legmeghatározóbb gondolati alakzatát. Arról azonban nem szabad megfeledkeznünk, hogy a költő nem az elemek egyikével, hanem azzal az „egybe nem eséssel”, azzal a hiátussal, cezúrával azonos, melyet Benjamin – már kissé érthetőbb okokból – az indifferencia pontjaként, küszöbeként nevez meg. Ez a küszöb, hiátus vagy cezúra teszi lehetővé az elemek egymás felé való közlését. A bátorság kontextusában: „a veszély a világot csak azáltal találja el, hogy eltalálja a bátort, vagyis csak a bátor teljes odaadásában. De a veszély a bátor halálában már le van küzdve, így érte el a világot, amelyet már nem fenyeget” (Benjamin 2001: 51).

De miért volt szükség e gondolatok ilyen részletes tárgyalására? Shoshana Felman egy tanulmányában úgy értelmezi e költeményváltozatok viszonyát, mint a „Heinle (öngyilkos) bátorsága és Benjamin saját túlélés(re ítéltségének) ügyefogyottsága közti

különbséget” (Felman 1999: 215).⁵ Caroline Sauter tovább görgeti a felmani gondolatot: „Eme olvasatot Hölderlin verseinek Benjamin-féle evolúciós értelmezésére alkalmazva, a költő bátor öngyilkosságát [...] a későbbi változatban [...] a túlélő ügyefogyottsága haladja meg” (Sauter 2014: 208). Ugyanakkor mind Felman, mind Sauter arra hívja fel a figyelmünket, hogy nem feledhetjük: bár Benjamin túlélte ifjúkori barátját, Heinlét, végső soron maga is öngyilkos lett. Utolsó levelének első mondata („[e] helyzetből nincs kiút, nincs más választásom, mint bevégezni”) látszólag semmiféle bátorságról nem tanúskodik: Benjaminsnak nincs választása, így tette a legtöbb morálfilozófiai paradigma szerint nem értelmezhető a bátorság megnyilvánulásaként. A Hölderlin verseiről írt esztétikai kommentár jelentősége éppen abban áll, hogy a bátorságot mint „rezzenetlen ittlét”-et, „teljes passzivitás”-t exponálja, melynek lényege: magunkat „egészen odaadni a vonatkozásnak” (Benjamin 2001: 52).

A halálban, ami a költő világa, egyesül minden felismert vonatkozás. A halálban van a legmagasabb rendű végtelen alak és alaktalanság, idői pasztika és térbeli ittlét, idea és érzékeség. S ebben a világban az élet minden egyes funkciója sors, míg az első versváltozatban hagyományos módon a sors határozta meg az életet (Benjamin 2001: 51).

Ennek fényében kell értenünk Adorno már idézett szavait: „az, hogy sorsát a maga objektív feltételeiben látta át, erőt adott neki, hogy felülemelkedjen rajta” (Adorno 1978: 21).

4.

Az utolsó levél ezekkel a szavakkal ér véget: „Nem marad már elég időm megírni mindazokat a leveleket, amelyeket olyannyira meg akartam volna” (Benjamin 2024: 229). Hermann Melville *Bartleby, az írnök* című novellájának címadó főszereplőjéről története végén megtudjuk, néha a „halott küldemények”, vagyis a Kézbesíthetetlen Levelek Hivatalában [*Dead Letter Office*] dolgozott. A novella pedig a halott levelekről való rövid elmélkedéssel zárul: „Az élet megbízásából [*on errands of life*] ezek a levelek a halálba sietnek” (Melville 2012: 36). Giorgio Agamben természetesen erre a sorra is kiter hűres Bartleby-értelmezésében: az élet megbízásából elküldött, de mégis halálba siető, sőt kézbesíthetetlen, „halott” küldeményeket ama örömteli események jeleként interpretálja, amelyek megtörténhettek volna, de soha nem történtek meg. Itt azonban nem áll meg, hisz a levélírást magát az arisztotelészi értelemben vett megvalósulás példajaként kezeli: „a levél, az írás aktusa jelzi az átmenetet a potenciából az aktusba” (Agamben 1998: 82). Ha azonban ez így van, Agamben jogosan állítja, hogy minden aktuális levél végtelenül sok olyan potenciális levelet jelöl, amelyet megírhattak volna, de nem írtak meg. Ebben az értelemben olvassa Agamben Melville nagy gondolatát, miszerint minden olyan levél, amely az élet nevében íródott, a halálba tart. Nem is tarthat máshova.

Ontológiai megjegyzésén túl arról is említést kell tennünk, hogy Agamben rejtett hivatkozásként tekint a szóban forgó mondatra. A *Rómaiakhoz írt levél* hetedik fejezetének tizedik szakasza a következőképpen hangzik: „éppen az életre adott parancsolat lett

⁵ Heinle kilétéről, haláláról és a Benjaminhoz fűződő viszonyáról lásd Ilyés (2024).

halálommá” (Róm 7,10). Mind a magyar, mind az angol fordítás, melyet Melville ismerhetett „parancs”-ként fordítja a görög „entolé”-t, pedig az elsősorban „megbízás”-t, „megbízás”-t jelent. Ez már csak azért is fontos, mert – mint azt az imént láttuk – Melville „errand”-et és nem „commandment”-et ír. De milyen „megbízásról” van szó Pál levelében? A *Rómaiakhoz írt levél* vonatkozó részében Pál annak a törvénynek a megbízásáról ír (vö. Róm 7,6), mely alól a keresztényeknek fel kell szabadítaniuk magukat, „mert a betű megöl, a Lélek pedig megelevenít” (2Kor 3,6). Mindezek fényében Bartleby híres gesztusa és formulája (*I would prefer not to* [Nem óhajtok]) messianisztikus jelentőségre tesz szert: nem szabad elfelejtenünk, hogy Bartleby egy ügyvéd írnoke, feladata pedig főként törvények másolásában áll (Melville úgy is hivatkozik rá egy adott ponton, mint „törvénytárolóra [*law-copyist*]”), így amikor egy nap azzal szembesíti főnökét, hogy többé „nem óhajta” elvégezni a feladatát, „a törvény betűjének régi rendjé”-vel (Róm 7,6) szegül szembe. Nem meglepő tehát, hogy a „kritikusok” (Agamben ezen a ponton csak a novella másik nagy értelmezőjét, Gilles Deleuze-t említi, aki Bartleby-t „új Krisztus”-nak hívja) messiási alakként tekintettek rá. Agamben azonban hozzát teszi: „ha Bartleby egy új Messiás, akkor nem azért jön, mint Krisztus, hogy megváltsa azt, ami volt, hanem azért, hogy megmentse azt, ami nem volt”, de lehetett volna (Agamben 1998: 83). De magától Agambentől tudjuk, hogy a megmentés gesztusának ily módon való elgondolása mestertől, Benjaminszótól származik:

Ami menthetetlen, az az, ami volt, a múlt mint olyan. Ami viszont megmenthető, az az, ami soha nem volt, valami új. Ez annak az „átalakulásnak” az értelme, mely az eredetben megy végbe. Az *Ismeretkritikai előszó*ban Benjamin ezt explicit módon kijelenti: az ideában megmentett jelenség „azzá válik, ami nem volt – totalitássá”. A *Das dialektische Bild* [A dialektikus kép] című jegyzetben pedig a történelmi megismerés módszere ekképpen mondatik ki: „Olvasni, amit soha nem írtak le” (Agamben 2005: 233).

Adorno a következőképpen zárja Benjaminról írt szövegét: „Csak az élők feláldozásával vált Benjamin [azzá a] szellemmé, aki az áldozat nélküli állapot eszméje szerint élt” (Adorno 1978: 21). Ehhez pedig hozzátehetnénk: azért élt így, mert tudta, csak így menthetők meg az utolsó, íratlan levelek.

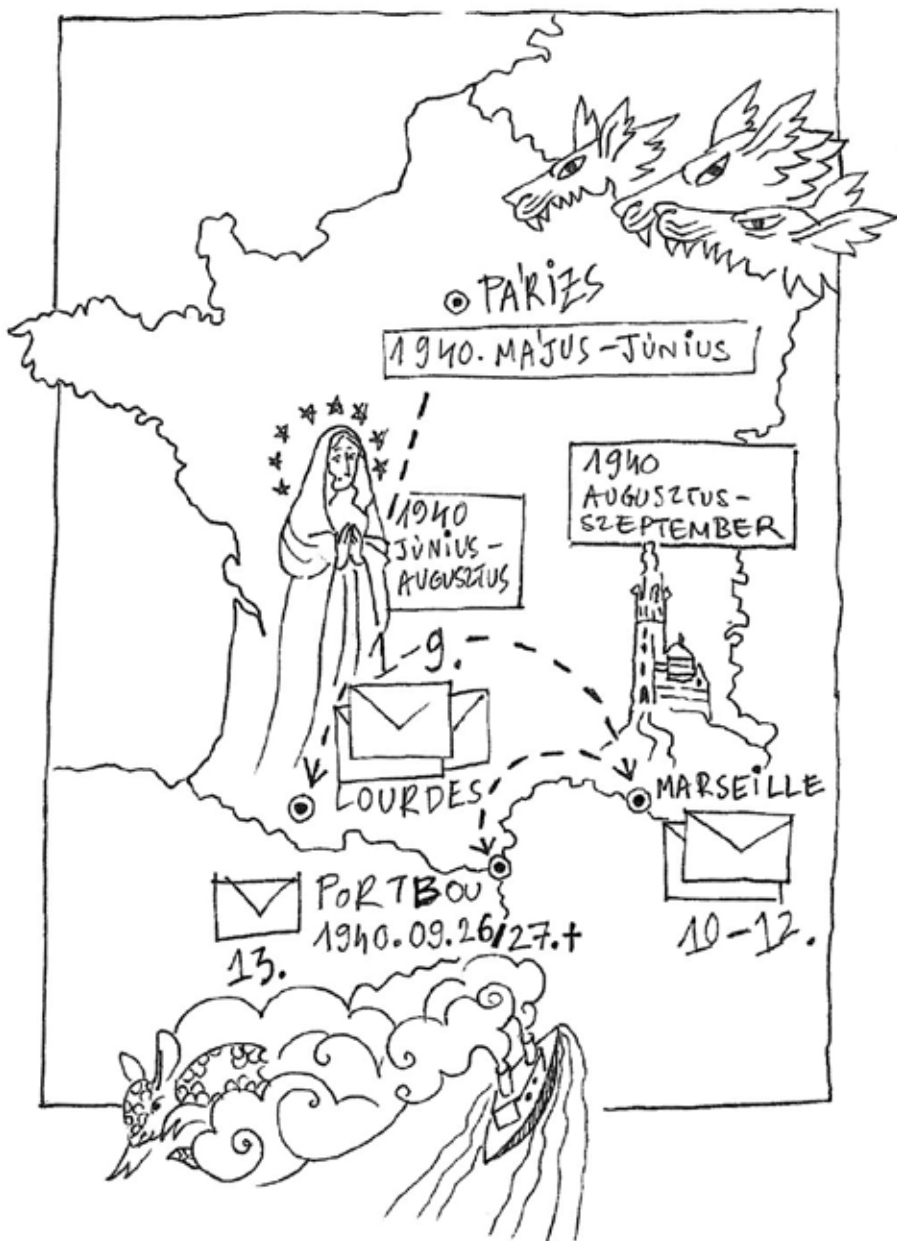
Hivatkozott irodalom

- Agamben, Giorgio (1998): Bartleby o della contigenza. In Gilles Deleuze és Giorgio Agamben: *Bartleby. La formula della creazione*. Macerata: Quodlibet. 43–85.
- Agamben, Giorgio (2005): Walter Benjamin e il demonico. Felicità e redenzione storica nel pensiero di Benjamin. In *La potenza del pensiero. Saggi e conferenze*. Vicenza: Neri Pozza. 205–235.
- Agamben, Giorgio (2024): *A nyitott. Az állat és az ember*. Budapest: Kijárat.
- Adorno, Theodor W. (1978): Benjamin, der Briefschreiber. In Walter Benjamin: *Briefe I*. Gershom Scholem és Theodor W. Adorno (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp. 14–21.
- Bacsó Béla (2017): A levél mint bizonyíték. In *Konstellációk – művészetelméleti tanulmányok. Tanulmánykötet Somlyó Bálint 60. születésnapjára*. Darida Veronika (szerk.). Budapest: ELTE Eötvös. 9–15.
- Benjamin, Walter (1991): Auf der Spur alter Briefe. In *Gesammelte Schriften IV*. Tillman Rexroth (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp. 942–944.
- Benjamin, Walter (2001): Friedrich Hölderlin két költeménye. In „A szirének hallgatása”. Szabó Csaba (szerk.). Budapest: Osiris. 33–57.
- Benjamin, Walter (2024): A menekülés szimfóniái. Benjamin utolsó tizenhárom levele. *Replika* (133): 209–231.
- Magyar Bibliatársulat újfordítású Bibliája* (2014). Internet: <https://szentiras.hu/RUF> (letöltve: 2024. december 5.).
- Daradics Boglárka (2024): A remény és a kétségbeesett elengedés hangjai. Kommentár Walter Benjamin utolsó tizenhárom leveléhez. *Replika* (133): 195–208. DOI: <https://www.doi.org/10.32564/133.10>
- Ilyés Zalán-György (2024): Küzdelem a „fiatalok nyelvéért”. Walter Benjamin ifjúkori nyelv- és közösségfilozófiájáról. *Replika* (133): 59–95. DOI: <https://www.doi.org/10.32564/133.4>
- Felman, Shoshana (1999): Benjamin's Silence. *Critical Inquiry* 25(2): 201–234.
- Hölderlin, Friedrich (2020): Megjegyzések az *Oidipushoz*. *Kalligram* 29(7–8): 28–32.
- Melville, Hermann (2012): *Bartleby, The Scrivener. A Story of Wall-Street*. Radford: SMK Books.
- Sauter, Caroline (2014): The Ghost of the Poet: Lament in Walter Benjamin's Early Poetry, Theory, and Translation. In *Lament in Jewish Thought. Philosophical, Theological, Literary Perspectives*. Ilit Ferber és Paula Schwebel (szerk.). Berlin: De Gruyter. 205–220. DOI: <https://www.doi.org/10.1515/9783110339963.205>

Ilyés Zalán-György

a Pécsi Tudományegyetem Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskolájának doktorandusza

Walter Benjamin menekülési útvonalának térképe

Forrás: Lukács Laura Klára rajza ©

A térkép Walter Benjamin utolsó tizenhárom levelének feladási helyeit mutatja be, szemléltetve ezzel egyúttal menekülési útvonalát is.